

Maurizio Lazzarato*

Ob ponovnem branju Lenina

Je mogoče ločiti tako imenovano realno ekonomijo od tako imenovane virtualne ekonomije, industrijski in trgovski kapital od finančnega? Je mogoče razumeti ekonomski cikel kapitala kot prehajanje od materialne akumulacije k finančni akumulaciji (Giovanni Arrighi)? Je finančni kapital nekakšna specifika našega časa, ker naj bi bil monetarni izraz kognitivne ekonomije, informacijske družbe in družbe znanja (Mouhoud el Mouhoub)? Ali pa morda ustvarja neka- kšno degeneracijo, »eksces«, anomalijo industrijskega kapitala in njene etike, dela in napora?

Branje Leninovega dela »Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma« in nabora preostale ekonomske literature, ki iz tega dela izhaja, nas sili k redefini- ciji koncepta kapitala izhajajoč iz finančnega kapitala in k orisu periodizacije razvoja kapitalizma, ki bi upoštevala njegovo funkcijo »nadvlade«. Kapital je več od opisanega industrijskega in trgovskega kapitalizma v prvi in drugi knji- gi Marxovega »Kapitala«, saj ima finančni kapital za svojo končno uresničitev. Edinole finančni kapital lahko kapitalu zagotavlja enovitost in koherenco, saj ga vzpostavlja v njegovi celovitosti. Finančni kapital torej še zdaleč ni degeneracija industrijskega kapitala, saj predstavlja njegova formula (A–A') najbolj »čisto« obliko njegove dinamike, dinamike denarja, ki se samo-oplaja tako, da si pril- ašča vsakovrstne oblike vrednosti.

83

Izhajajoč iz Leninove knjige lahko opredelimo dvojje zelo različnih vladavin fi- nančnega kapitala, ki ju ločujejo obe svetovni vojni, evropske državljanske voj- ne, kriza konec dvajsetih let prejšnjega stoletja, *New Deal*, zlata tri desetletja po drugi svetovni vojni in hladna vojna: prvo je bilo med letoma 1870 in 1914, ko se je *prvikrat* razvil celoten kapitalski proces, ki je vključeval tako industrijski in trgovski kot tudi finančni kapital, temu pa je pripadala nadvlada nad drugima dvema, drugo pa traja od sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko niti ne mo- remo več govoriti le o nadvladi, temveč o preoblikovanju družbe in celotnega planeta iz izhodišč, ki jih postavljata finančni kapital in njegova aksiomatika.

* Neodvisni raziskovalec, Pariz, Francija

Obdobje, ki je bilo med tema dvema različnima »nadvladama«, keynesijanstvo/fordizem, je bolj kot kaj drugega političnoekonomska izjema, katere izrazita značilnost je bila nevtralizacija politične moči finančnega kapitala, ki je bil zveden na svojo preprosto »ekonomsko« funkcijo financiranja industrijskega kapitala, tega pa je »upravljal« politični kompromis med kapitalisti in sindikati pod nadzorom države.

Imperializem kot finančni kapital

Lenin definira imperializem kot »obdobje finančnega kapitala in nato monopopolov«. V polemiki s Kautskim, ki ima »imperializem za produkt visoko razvitega industrijskega kapitalizma«, v katerem predstavljajo železnice končni rezultat proizvodnje glavnih kapitalističnih industrijskih panog tistega obdobja (kovinsko-predelovalne industrije in rudarstva), Lenin trdi, da »ta definicija ni vredna niti počenega groša«, saj »za imperializem kot zanalašč ni značilen industrijski, temveč finančni kapital«.¹

Ta nadvlada finančnega kapitala pa ni nikakršna anomalija kapitalizma. Nasprotno, ta nadvlada sklene kapitalski cikel. Samogibnost procesa oplajanja denarja, ki ga je Marx opisal na teoretičen način, se v praksi v celoti izrazi šele tedaj, ko finančni kapital že ima določeno konsistenco.

Lenin razlaga finančni kapital kot »spajanje, zraščanje bank z industrijo, da si peščica monopolistov podreja trgovskoindustrijske operacije vse kapitalistične družbe«².

Hilferding pa opredeli finančni kapitalizem še bolj natančno. S finančnim kapitalom »se vse posamezne oblike kapitala združijo »v skladno celoto, ki upošteva zakone svojega neskončnega oplajanja.«

¹ Vladimir Ilič Uljanov Lenin, *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*, prevedel Ciril Štrukelj, Cankarjeva Založba, Ljubljana, 1970, str. 89.

² *Ibid.*, str. 33 in 45.

Finančni kapital se pojavi kot denarni kapital, ki mu je lastna oblika gibanja A–A', to pa pomeni denar, ki prinaša denar, kar je najbolj splošna in najbolj materialna oblika gibanja kapitala.³

Torej prehod industrijskega kapitala od oblike A–M–A' k še bolj deteritorializirani obliki A–A' ni nobena novost.

Vsi, ki razmišljajo o ločevanju med nekakšnim »zdravim« industrijskim kapitalom in nekakšnim »perverzним« oziroma moralno spornim finančnim kapitalom, v nedogled obnavljajo nesporazum: Kapital ni namenjen produkciji temveč lastnemu oplajanju, to pa služi prilaščanju. Produkcija sama zase ni nič, če ne zagotavlja uresničevanja formule A–A'.

Lastnina

Na prav tak način se uveljavlja neka nova in nadvladujoča oblika lastnine. Finančni kapital posploši in ireverzibilno ukinja ločevanje med »lastnino« in upravljanjem s produkcijo. Narava lastnine, ki ni več neposredno povezana s produkcijskimi sredstvi produkcije, tako kot je bila pri Marxu, se v svoji najčistejši obliki odraža na borzi.

Lastnina se ne izraža več v nekem opredeljenem odnosu produkcije in postane vir dohodka, ki se pojavi kot povsem neodvisen od kakršne koli dejavnosti.⁴

»Vsaka lastnina je kapital«, še poudarja Hilferding, »dolgovi so prav tako kapital, kar je očitno pri vsakem posojilu državi, in ves kapital je enak ter se uteleša v koščkih potiskanega papirja, ki rastejo in padajo na borzi.«⁵

Namesto da bi lastnina, ki je na borzi, predstavljala izkrivljenost, ki kliče po moralni obsodbi prilaščanja industrijskega kapitalista, se kaže kot najbolj ustrezen in najbolj splošen izraz kapitalističnega prilaščanja.

³ Rudolf Hilferding, *Le capital financier*, <http://www.marxists.org/francais/hilferding/1910/lcp/index.htm>, str.150

⁴ *Ibid.*, str. 99.

⁵ *Ibid.*

Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je opaziti »ogromen napredek pri podružbljanju produkcije. In to predvsem na področju njenih izpopolnitev in tehničnih inovacij [...] Produkcija postaja družbena, prilaščanje pa ostaja zasebno«⁶, in ga, v velikem deležu, omogoča renta.

Rentniki in kolektivni kapitalist

Subjektivni pogoj za ta »novi kapitalizem« so rentniki in finančniki, ki so nova poosebljena abstraktnih gibanj kapitala v okviru oblike A–A'.

Premoč finančnega kapitala nad vsemi drugimi oblikami kapitala pomeni gospodujoč položaj rentnika in finančne oligarhije.⁷

Tako finančni kot industrijski kapital ustvarjata neko razmerje moči. Treba bo torej dopolniti to razmerje in poosebitve, ki ga utelešajo. Če predstavljajo rentniki v tem razmerju en pol (upniki), predstavljajo dolžniki drugega.

Leninistična analiza ima, predvsem pri razumevanju vloge borze, več šibkih točk. Lenin je namreč prepričan, da je borzi usojen samoizbris z izginotjem svobodne konkurence in vzpostavitev monopolov, medtem ko borza za Hilferdinga in pozneje tudi za Keynesa opravlja neko temeljno funkcijo, saj skrbi za likvidnost denarja in omogoča njegovo takojšnjo razpoložljivost. »Ogromni« imobilizirani kapitali v veliki industriji potrebujejo institucijo, ki je sposobna zagotavljati, da je denar likviden, torej mobilien.

»Ponovno rojevanje finančnega kapitala« od konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ki ne pomeni zgolj ponovnega rojevanja špekulacij in rente, ampak tudi »kapitala« v njegovi najbolj »splošni« in abstraktni obliki, bo potekalo prek borze in finančnih institucij, ki bodo skupaj razgrajevale tiste dispozitive, ki omogočajo likvidnost kapitala.

Čeprav ima Leninova »ekonomska« analiza nekaj šibkih točk, vendarle zadene osnovno politično poanto. Zdi se sicer, da banke »opravljajo čisto tehnične operacije«, vendar se v resnici ne omejujejo le na zbiranje ogromnih količin kapita-

⁶ *Ibid.*, str. 39.

⁷ Lenin, *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*, str. 57.

lov, temveč tudi centralizirajo informacije in vednost o celotnem ciklu produkcije. Tiste informacije in vednost, ki posameznim kapitalistom uhajajo.

(Ta) peščica monopolistov (si) podreja trgovskoindustrijske operacije, ker ji bančne zveze, tekoči računi in druge finančne operacije omogočajo, da se spočetka *natančno informira* o poslovnih razmerah posameznih kapitalistov, da jih nato *kontrolira* [...] in da končno *povsem odloča* o njihovi usodi.⁸

Finančni kapital v tem »novem kapitalizmu« še zdaleč ni le posebljenje predatorstva in pohlepa, temveč predstavlja »kolektivnega kapitalista«, ki je hkrati center obvladovanja svetovnega trga in promotor ponovne uveljavitve kapitalističnega razreda.

Periodizacija kapitalizma

Datumi so tu izjemnega pomena. Lenin se strinja z vsemi avtorji, ki jih citira, ko ugotavlja, da se je prehod iz »starega kapitalizma« v »novi kapitalizem« zgodil v desetletju od leta 1860 do leta 1870. V času, ko je Marx *prvič* izdal svojo prvo knjigo »Kapitala« (*in ga je prav zato Lenin poimenoval »novi kapitalizem«*), se je celoten proces oplajanja kapitala podredil vladavini finančnega kapitala. V Marxovem času so bile finance še na čisto začetni stopnji svojega razvoja, zato je svojo analizo lahko oprl le na svoje pojmovanje »denarja«, ne pa na njegovo realnost, čeprav je pri svojem novinarskem delu za New York Daily Tribune v petdesetih letih že zelo dobro doumel moč financ⁹. Tretja knjiga *Kapitala*, v kateri Marx preučuje kreditni denar, je v resnici le skupek raztresenih zapiskov. Engels, ki jih je zbral in razvrstil, v eni od opomb k prav tej knjigi opozarja, da Marx ni mogel poznati sprememb sistema ob koncu osemdesetih let devetnajstega stoletja, ko je svetovni trg postal oprijemljiva resničnost. Kapitalizem se je torej v primerjavi z Marxovim opisom tedaj že korenito spremenil.

Za uveljavitev tega »novega kapitalizma« je treba razlikovati med financami in finančnim kapitalom. Finance lahko najdemo že pri genovskih bankirjih, pa tudi na Nizozemskem v sedemnajstem stoletju, ne da bi šlo za pravi kapitalski proces, kot ga je razumel Marx.

⁸ *Ibid.*, str. 33.

⁹ Sergio Bologna, *Banche e crisi*, Derive Approdi, 2013.

Od sedemdesetih let devetnajstega stoletja ne moremo več, kot to počne Arrighi, pojmovati kapitalističnih obdobij kot nekakšnega zaporedja in prehajanja materialne akumulacije v finančno akumulacijo, saj je kapitalski cikel, torej celota, sestavljena iz treh oblik kapitala, že povsem razviden. Neoliberalno obdobje je še bolj določno, saj se začneja (in tudi končuje, ali pa se bo končalo) s finančnim kapitalom. Financializacija ne nastopi šele po industrijskem kapitalizmu, ampak ga prehiteva in spremlja. Vodi in usmerja novo industrializacijo in mednarodno delitev dela. Iskati nekakšnega Adama Smitha sprva na Japonskem in nato na Kitajskem, ki bi na osnovi materialne produkcije vzpostavil novo nadvlado nad svetom, je nesmiselno. Arrighijev teoretični zastavek je obsojen, da bo spodletel na Kitajskem, tako kot je že spodletel na Japonskem. Razvoj Kitajske poteka bolj ali manj sporazumno z ZDA, v skladu z novo mednarodno porazdelitvijo dela, ki jo še vedno obvladujejo lastniki kapitala.

Hitrost, s katero je kapitalizem mutiral iz fordizma/keynesijanstva v novo neoliberalno obdobje, je vse, ki temu nasprotujejo, tako reformiste kot revolucionarje, osupnila. Poskušati slediti tej transformaciji prek »dela« ali tehnoloških inovacij ni bila slaba ideja. Ni pa bilo to dovolj, saj je kapital napravil skok, ki ga je povezal z obdobjem med letoma 1870 in 1914, vendar pa zdaj množica zelo učinkovitih interventnih instrumentov, ki so bili zamišljeni, da bi nadzorovali uničujočo moč A–A', na paradoksalen način tudi sama prispeva k tej dinamiki.

Ekonomistka Suzanne de Bruhnoff, ena največjih specialistk za denar pri Marxu, meni, da je nadvlada finančnega kapitala »začasna«, medtem ko je prav nadvlada industrijskega kapitala velikih fordističnih podjetij ustvarila povsem izjemen in neponovljiv vrivek v zgodovini kapitalizma.

88

Politični nesporazum, o katerem govori Mario Tronti, se ne tiče dejstva, da sta se v šestdesetih in sedemdesetih letih pomešala vznik in zaton kapitala, temveč da ni bila niti s teoretičnega niti z zgodovinskega vidika dovolj upoštevana celovitost kapitalskega cikla, katerega skrajni domet in krono predstavlja finančni kapital.

Preučevanje kapitala se ne more osredotočati zgolj na produkcijo in njene preobrazbe (od manufakture do industrije, do velike industrije in do tako imenovanega post-industrijskega obdobja), saj je treba od leta 1870 v to vključiti finančni kapital, ki zaključuje in politično obvladuje kapitalski proces.

Vsekakor se novi »kolektivni kapitalist« ne vzpostavlja v območju kognitivnega kapitalizma (ali kulturnega ali informacijskega). In v odločilnih bitkah zagotovo nima ključne vloge. Lenin navaja nekega bančnega izvedenca Riesserja, ki je bil prepričan, da so prvi politični spopadi avantgard potekali na finančnem terenu. Zato lahko rečemo, da je nedvomno tudi danes, in to še bolj kot včeraj, prav razmerje upnik – dolжник teren, ki ga je izbral in vsilil kapital, da bi se na njem bila bitka.

Izvažanje kapitala in kolonializem

Nastanek rente iz profita ni nikakršna novost sodobnega kapitalizma. V tem »novem kapitalizmu« pa je že realnost.

Značilnost nekdanjega kapitalizma, v katerem je vladala konkurenca, je bil izvoz blaga, značilnost zdajšnjega kapitalizma, v katerem vladajo monopoli, pa je izvoz kapitalov.¹⁰

Evropske imperialistične države s konca 19. stoletja so finančne države v tem smislu, da je eden od pomembnih delov njihovega bogastva prihajal od investicij v tujini, tudi in predvsem v njihovih lastnih kolonijah.

Malo pred prvo svetovno vojno so okoli štirideset odstotkov francoskega nacionalnega bogastva predstavljali prenosljivi vrednostni papirji [...], od teh je bilo med tretjino in polovico tujih [...] Bolje je šlo le še Veliki Britaniji, kjer so leta 1907 investicije v tujino predstavljale skoraj štirideset odstotkov nacionalnega bogastva Britancev.¹¹

V zvezi s tem ima neki nemški avtor, ki ga navaja Lenin, izjemno zanimivo opazko, ki nam ponudi vpogled v razumevanje kredita in dolga kot razmerja s specifično močjo. Najprej potrди ugotovitve večine opazovalcev tistega obdobja.

Anglija prerašča postopno iz industrijske države v upniško državo.¹²

¹⁰ *Ibid.*, str. 100.

¹¹ Suzanne Berger, *Notre première mondialisation*, La république des idées / Seuil, 2003, str. 26.

¹² Lenin, *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*, str. 99.

Prav tako tudi potrdi, da se znotraj nacionalnega bogastva Anglije »renta« povečuje hitreje od »profita« (v nekem drugem odlomku, ki ga citira Lenin, ugotavlja vrednost te razlike: renta je devetkrat višja od profita).

Ne glede na absolutno povečanje industrijske proizvodnje in industrijskega izvoza dobivajo dohodki od obresti in dividend, od emisij, komisij in špekulacije čedalje večji relativni pomen za vse narodno gospodarstvo. Po mojem mnenju je prav to dejstvo ekonomski temelj imperialističnega poleta.¹³

Novost, ki jo Schulze-Gaevernitz ponovno vpelje, je razmerje upnik-dolžnik kot odnos moči in oblasti. »Kreditodajalec je še trdneje povezan z dolžnikom, kot so prodajalci povezani s kupci«, kar pomeni, da je razmerje upnik – dolžnik še bolj obvezujoče kot odnos kupec – prodajalec. Lenin in avtorji, ki jih navaja, se v svoji analizah¹⁴ vsi sklicujejo na razmerje dolžnik – upnik, vendar se to razmerje tiče le razmerij, ki jih vzpostavljajo med seboj države, in odnosov moči med kapitalisti. Velika novost financializacije sodobne družbe pa je, da se to razmerje prek potrošniških kreditov in predvsem prek suverenega dolga države razširja na celotno družbo. Značilnosti finančnega kapitala ostajajo še vedno prodaja, kupovanje in zavarovanje kreditov/dolgov, natanko tako kot pred prvo svetovno vojno, vendar pa se od osemdesetih let preteklega stoletja razmerje krediti – dolgovi posplošuje na katero koli vrsto storitev (potrošnja, izobraževanje, zdravstvo, pokojnine itn.).

V kapitalizmu *new deala* in povojnih zlatih treh desetletij to razmerje še ni v središču političnega konflikta, saj je bil finančni kapital kot »kolektivni kapitalist« tedaj nevtraliziran. Operacija izhoda iz katastrofe, ki jo je povzročil klasični liberalizem, je pogojena s keynesijansko »evtanazijo rentnika« in ponovno politično vzpostavitvijo osrednje vloge, ki pripada razmerju kapital – delo. Razmerje finančnega kapitala (upnik – dolžnik) ima povsem drugačen domet in funkcijo kot razmerje industrijskega kapitala (kapitalist – delavec). Njegova osnovna značilnost je vzpostavljanje aparata vladanja in polaščanje ne le industrijske-

90

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Tudi pojem »rentniška država«. Zaradi tega se začena splošno uporabljati v ekonomski literaturi o imperializmu pojem »rentniška država« ali »oderuška država«. Svet se je razdelil na peščico oderuških držav (Anglija, Francija, Nemčija Švica in Nizozemska – ZDA predvsem v odnosu do Latinske Amerike, op. ur.) in velikansko večino zadolženih držav. *Ibid.*, str. 99.

ga dela, temveč tudi drugih načinov in oblik proizvodnje. Gre torej za idealen instrument dominacije in izkoriščanja kolonij, kjer soobstajajo različni načini in vrste proizvodnje (predindustrijska, suženjska, trgovinska, industrijska itn.).

Hobson izpostavlja obdobje med letoma 1884 in 1900 kot obdobje intenzivne kolonialne ekspanzije »ki je najtesneje povezana s tedanjo »najnovejšo stopnjo v razvoju kapitalizma«, s finančnim kapitalom«¹⁵. Finančni kapital in njegova »iracionalna« racionalnost pritiskata k prekomernemu izkoriščanju kolonij, saj je treba zagotoviti rento. Agresivnost britanskega imperializma pojasnjuje vsota 90 do 100 milijonov funtov šterlingov, dohodek od »investiranega« kapitala, dohodek rentniškega sloja.«¹⁶ To izkoriščanje, ki bi ga bilo treba pravilneje imenovati plenjenje, je bilo absolutna nujnost za monopole, ki jih je ustvarjal finančni kapital.

Edino kolonialna posest daje popolno garancijo za uspeh monopola proti vsem slučajnostim v borbi s tekmečem.¹⁷

Izvažanje kapitala je še danes sredstvo za obvladovanje in izkoriščanja planeta, pa četudi brez neposredne okupacije ozemelj, tako kot v času kolonializma ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. Odkar se je finančni kapital znova vzpostavil kot »kolektivni kapitalist«, so usode vseh držav, še posebno pa novonastalih, odvisne od kapitalskih tokov.

Sosledje finančnih kriz (predvsem v Aziji in Južni Ameriki), katerih število eksplozivno narašča vse od konca osemdesetih let preteklega stoletja, izhaja neposredno iz kapitalskih tokov, ki iščejo visoke donose.

Ekonomska stabilnost novonastalih držav je neločljivo povezana z dobro voljo teh investorjev, kar kažejo še povsem sveži primeri Brazilije, Turčije ali Indije. Dovolj je, če se majhen upad kitajske gospodarske rasti prenese na pričakovano gospodarsko rast drugih novonastalih držav, in že kapital beži v smeri ZDA in nekaterih evropskih držav.

¹⁵ *Ibid.*, str. 75.

¹⁶ *Ibid.*, str. 98.

¹⁷ *Ibid.*, str. 80.

V sodobnem kapitalizmu učinkuje upniško razmerje enako kot »neokolonializem, za produkcijo in prebivalstvo držav »Zahoda« pa deluje kot neke vrste no-tranji »kolonializem«. »Prekomerno izkoriščanje« se tiče neposredno investicij iz severnih dežel, od katerih se zahteva okoli 10-, 12-, 15-odstotna donosnost. V tem okviru se javni dolg, ki ga Hilferding brez pomisleka opredeli kot kapital, izkaže za nevarno orodje moči v rokah finančnega kapitala. Listinjenje javnega dolga je instrument, ki omogoča ogromen transfer bogastva od delojemalcev in prebivalstva k finančnim investitorjem.

V Evropi se je po zaslugi krize povprečni javni dolg od 66,5 odstotka BDP v letu 2007 povečal na 90,5 odstotka v letu 2012, kar je omogočilo upnikom, da so se z obrestmi od dolgov okoristili za prav toliko. Politika varčevanja ni pomenila istega za vse. Javni dolg je omogočil razmah in ponovni vznik finančnih trgov (še posebej v Franciji). Naposled je razkril, kako čudovit vzvod je lahko za »strukturne reforme«, politiko varčevanja in vladavino uveljavljanje drugačnega obnašanja ljudi.

Razmerje finančnega kapitala (upnik – dolžnik) predstavlja drugačne omejitve kot razmerje industrijskega kapitala (kapitalist – delavec). Finančnemu kapitalu so lastna varna razmerja moči, medtem ko izhaja industrijski kapital iz tehnik discipliniranja. Celo na tej ravni uveljavlja prvi bolj abstraktno moč (katere doseg je zato tudi širši) od drugega. Finančni kapital, izhajajoč iz takšnih varnostnih tehnik mobilizira in obenem reorganizira tehnike discipliniranja in neomejenega vladanja, kot to počne v »trenutni« krizi, ko vsemu dogajanju zagotavlja nekakšno »koherentnost«. Vse bolj sem prepričan, da je pojav, ki ga imenujemo neoliberalizem (pravzaprav gre za neko novo obdobje vladavine kapitala) nemogoče opisati, ne da bi pri tem upoštevali finance in denar ter njuna specifična razmerja moči, kot se tega loteva Foucault v *Rojstvu biopolitike*.

92

Trg, svobodna konkurenca in integracija delavskega razreda

Za Lenina so industrijski monopoli in koncentracije kapitala v bankah neposredne posledice »svobodne konkurence«. Svobodna proizvodnja in blagovna izmenjava pa se obrneta v svoje lastno nasprotje, ko se začne nebrzdano tekmovanje med »imperializmi«, ki sproži dotlej največji masaker v zgodovini.

Prehajanje svobodne konkurence v monopole je vpisano v samo »naravo« kapitala. Namesto da bi, zahvaljujoč zakonom ponudbe in povpraševanja, težil k »nekemu vsesplošnemu ravnovesju«, kapital nenehno povečuje neravnovesja. Kajti to, kar je glavna značilnost kapitala, je prav neskončnost njegovega oplajanja, ki mu je edini smoter odsotnost vsake mere lastnega povečevanja. In to se dogaja tako, da se omenjeno uničevalno stremljenje pod agresivnim vplivom finančnega kapitala, naravnane k doseganju neskončnosti, ki jo nosi v sebi kapital, spreobrne zgolj v uničenje.

Lenin zaobjame celotno politično razsežnost dinamike »novega kapitalizma«. V imperialističnem obdobju, ki ga ima pred očmi, kapitalu ne uspeva več premikati svojih meja – padec stopenj profita – in tega izrabiti za gonilo lastne dinamike. Prav nasprotno, te meje se dvigajo kot nepremostljive ovire, ki jih je mogoče prestopiti le z množičnim uničevanjem fiksnega kapitala, variabilnega kapitala (delovne sile) in družbe, ljudstev ter naravnih okolij, v katerih domujejo. Drsenje v krizo in v vojno je vpisano v A–A'. Razvoj kapitala ni nikdar miroljuben, a tudi nasilnost »novega kapitalizma« ne pozna meja.

Kar pa je, po drugi strani, tedanji marksizem podcenjeval, in enako počne tudi še današnji, je po eni strani sposobnost kapitala, da vedno poišče pot iz slepih ulic z institucionalnimi izumi, ki so skupaj z ordo- in neoliberalizmom ustvarili neki »novi trg«, neko novo »svobodno konkurenco« in predvsem neko novo vzorčno državo. Po drugi strani pa podcenjuje tudi sposobnost vključevanja delavskega razreda in prebivalstva nasploh v oplajanje kapitala, sprva prek množične potrošnje, nato prek *socialnih storitev*.

Leninu v bran je treba reči, da je imel kratkoročno prav, saj se je nov model akumulacije kapitala vzpostavil na ruševinah, ki jih je za seboj pustil klasični liberalizem, torej šele po tridesetih letih, v katerih sta bili dve svetovni vojni, več katastrofalnih ekonomskih kriz in krvavih državljanskih vojn. Glavni namen novih institucionalnih stvaritev je bila ločitev finančnih institucij od prevladujoče moči lastništva kapitala, predvsem od centralnih bank, pa tudi od bančnega sistema na splošno, ki je bil nato nemalokrat nacionaliziran. S takšno operacijo je bilo tem institucijam onemogočeno delovati kot osišče, okrog katerega bi se ponovno sestavil kapitalistični razred (leninistični »kolektivni kapitalist«), tako da so bile te institucije zvedene zgolj še na preprosto strukturo za financiranja industrijskega kapitala, ki je postal v skladu s politično odločitvijo temeljno po-

litično razmerje. Neskončnost oplajanja kapitala je bila podrejena povsem političnemu dogovoru, osredotočenem na razmerje kapital – delo.

Ponovni prevzem lastninskega nadzora nad finančnimi institucijami je tako postal *conditio sine qua non* neoliberalizma. Prav te institucije, ne pa nova industrializacija (kognitivni, kulturni, informacijski kapitalizem ipd.), bodo odprle pot za novo politično preoblikovanje družbenih razredov. Finančni kapital iz obdobja med letoma 1870 in 1914 je soobstajal v sožitju z nacionalno državo, ki je bila tedaj na svojem višku, a že zelo blizu svojega zatona.

Rekonstrukcija delovanja trga in svobodne konkurence, ki so jo zastavili ordoliberalci, je uporabljala »keynesijanske« interventne mehanizme, katerih namen in smisel pa sta bila spremenjena, saj so težili k vzpostavitvi integralne ekonomsko osnovane države. Razlika med ordo- in neoliberalci ni v tem, da slednji zanjajo vsakršen državni intervencionizem, kot da bi bilo mogoče poustvariti kapitalizem izpred leta 1870 in njegovo »spontano« delovanje trga in svobodne konkurence. Razlika je v nečem povsem drugem. Ordoliberalci zagovarjajo vsestransko posredovanje države, ki mora s svojimi posegi zagotavljati ne le delovanje trga, ampak tudi obnavljanje delavstva in prebivalstva, in to po nekakšni logiki »deproletarizacije«, medtem ko se neoliberalci zavzemajo, naj država sicer nadaljuje s svojimi intervencijami, a naj »pomaga« le kapitalu, s tem da po eni strani organizira distribucijo dohodkov v korist podjetij, upnikov in bogatih slojev prebivalstva, po drugi strani pa izpelje privatizacijo vseh socialnih služb in storitev.

To, kar sta ordoliberalizem in za njim neoliberalizem oba razumela, pa je, da konkurenca, trg in podjetje niso spontana orodja, temveč jim morajo država in institucije »pomagati« (in to izdatno).

94

Prehod od fordizma v neoliberalizem je prehod iz administrativnega kapitalizma v neko drugo obliko administrativnega kapitalizma. V obeh primerih je suverena moč države (njena krepitev v prvem primeru in njena slabitev v drugem) politična konstrukcija »kolektivnega kapitalista«.

Lenin, tako kot vsi drugi marksisti, tudi ne predvidi, da bi lahko prišlo do vključitve delavskega razreda in prebivalstva nasploh v kapitalistično gospodarstvo prek povečanja mezd in dohodkov. Za tega boljševiskega revolucionarja je bistvo kapitalizma prav v njegovi nezmožnosti »dvigniti življenjsko raven množici

prebivalstva, ki je kljub vrtoglavemu tehničnemu napredku še dalje povsod gladno in napol siromašno«. ¹⁸

Do vključevanja delavskega razreda in prebivalstva z logiko oplajanja kapitala bo najprej prišlo z dostopnostjo množične potrošnje (v ZDA na začetku prejšnjega stoletja, v Evropi in na Japonskem pa po vojni) in z nastopom »kulturnih industrij«, ki so s svojimi vse bolj prefinjenimi tehnikami subjektivnega vključevanja spremljale potrošnika. Sekundarno pa tudi z vzpostavitvijo *socialnih služb in storitev*.

In vendar so obstajala že vnaprejšnja znamenja te evolucije. Konec devetnajstega stoletja se je pojavila zelo jasna težnja, ki je šla v to smer: zakoni o nesrečah pri delu v Franciji in Nemčiji, zakonsko določen delovni čas, zakoni o delavskih pokojninah itn.

Opazna razlika v primerjavi z devetnajstim in dvajsetim stoletjem pa je, da je tedaj politične poraze delavskih gibanj, ki jih ni bilo malo, spremljal »napredek« pri uveljavljanju socialnih pravic (zakoni o delovnem času, mezdah, pokojninah, nesrečah pri delu ipd.). Danes pa gredo, nasprotno, politični porazi z roko v roki z osipom socialnih pridobitev.

Nauk, ki ga lahko izluščimo iz političnih dogodkov dvajsetega stoletja, in ki je smiselno blizu Leninovi intuiciji, je v temle: zaključek ekonomskega cikla, ni ekonomski po Quesnayevo (medsebojna odvisnost gospodarskih dejavnosti), temveč vselej političen. Ta politični zaključek tudi ni brez vpliva na tehniko in znanost, saj je v nasprotju s prepričanji tehnofobov in tehnofilov prav finančni kapital tisti, ki določa okvir in aksiomatiko, znotraj katerih delujeta tehnika in znanost, ne pa obratno.

Vzpostavitev svetovnega trga

Značilne poteze obdobja med letoma 1870 in 1914 lahko spet odkrijemo, četudi močno spremenjene, v tako imenovanem neoliberalnem obdobju. Ugotovitev te kontinuitete niti ni presenetljiva, saj gre za značilnosti, ki so lastne kapitalskemu ciklu, ta pa se do kraja dopolni šele s finančnim kapitalom.

¹⁸ Lenin, *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*, str. 59-60.

Deindustrializacija ni nekakšen sodobni fenomen, saj se z njo vzpostavlja mednarodna delitev dela, ki ustreza finančnemu kapitalu, in to že vse od leta 1870. V nacionalnih okvirih jo je zaustavil prav kompromis med keynesijanci in fordisti, ko pa se je obnova kapitalističnega razreda vrnila v roke finančnega kapitala, se je vse začelo znova, kot da celih sedemdesetih let, ki so nas tedaj ločevala od prve svetovne vojne, sploh ne bi nikdar bilo.

V Angliji je na ta fenomen opozoril že Hobson ob koncu devetnajstega stoletja: »Število rentnikov znaša v Angliji približno en milijon. Odstotek produktivnega prebivalstva se zmanjšuje: (delavci glavnih industrijskih panog, op. ur.): 23 odstotkov leta 1851 in 15 odstotkov leta 1901.«¹⁹

Izvoz kapitala ima za posledico spremembe v mednarodni delitvi dela, katere težnjo opisuje Schulze-Gaevernitz: »Evropa (bo) vse fizično delo – najprej kmetijsko in rudarsko, kasneje pa tudi bolj grobo industrijsko – prevalila na pleča temnokožcev, sama pa se sprijaznila z vlogo rentnika ...«²⁰

Ta pojav se bo še pospešil, ko bo naposled prišlo med imperialističnimi silami do delitve Kitajske, je bil prepričan Hobson leta 1902.

Velik del zahodne Evrope bi utegnil tedaj dobiti podobo in značaj, kakršna imajo danes posamezni deli dežel tega območja – južna Anglija, Riviera, italijanska in švicarska mesta, ki jih turisti najbolj obiskujejo in v katerih prebivajo bogataši – takole podobo in značaj namreč: peščica bogatih aristokratov, ki dobiva dividende in penzije z daljnega Vzhoda, z nekoliko večjo skupino profesionalnih nameščencev in trgovcev, skupaj z večjim številom domačih poslov in delavcev, zaposlenih v prevozni industriji in v industriji, ki se bavi s končno izdelavo fabrikatov. Poglavitne industrijske panoge bi izginile, množični produkti za prehrano in množični polfabrikati pa bi dotekali kot tribut iz Azije in Afrike.²¹

Takšna pričakovanja so izjemno jasnovidna. Ni pa mogel Hobson predvideti, da bo do industrializacije Kitajske prišlo pod taktirko in v sodelovanju z neko komunistično partijo. Vendar pa so njegove oznake državnikov kot »uradnikov«

¹⁹ *Ibid.*, str. 103.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*, str 101.

finančnega kapitala ter industrialcev in trgovcev kot njegovih »nameščencev« izjemno točne in neoporečne, kot da bi bile zapisane v osemdesetih ali devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Kdor pa bi dvomil o možnosti preobrazbe Kitajske v planetarno tovarno, mu Hobson predlaga, naj razmisli, »kako silno bi se tak sistem mogel razširiti, če bi bila Kitajska podrejena ekonomski *kontroli podobnih skupin finančnikov, vlagateljev kapitala, njihovih političnih in trgovsko-industrijskih nameščencev*, ki bi izžemali dobiček iz največjega potencialnega rezervoarja, kar jih je kdaj poznal svet, z namenom trošiti te dobičke v Evropi.«²²

Avtor ima docela prav, komentira Lenin.

Finančni kapital, tako včeraj kot danes, si prizadeva in mu tudi sistematično uspeva znotraj »kapitalističnih« držav vzpostavljati ločnico med »najvišjim slojem« bolje plačanih in »spodnjim proletarskim slojem v pravem pomenu besede«. Med delavci želi ustvariti kategorije »privilegirancev« in jih ločiti od ogromne množice proletariata.

Pomeščanjenje enega dela proletariata ni zgolj Passolinijeva ali Agambenova tematika, saj je na ta pojav opozoril že Engels, za njim pa znova Lenin.

Sodobna finančna oligarhija vzpostavlja nove delitve in še tesneje »sodeluje« s sindikati zaposlenih, še posebej pa s tistimi, ki upravljajo s pokojninskimi skladi. Na prav paradoksalen način se je financionalizacija družbe udejanila z denarjem zaposlenih, naloženem v pokojninskih skladih.

Dandanes integracija delavskega razreda in prebivalstva nasploh (v sistem finančnega kapitalizma) ni zgolj posledica učinkov množične potrošnje in vplivnih kulturnih industrij, ne dogaja se več zgolj prek *socialne države*, temveč prav tako z udeležbo manjšine zaposlenih pri finančnih prihodkih, ki prihajajo iz pokojninskih blagajn.

Če je bilo na prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje »vprašanje brezposelnosti npr. predvsem vprašanje, ki se tiče samo Londona in proletarskega nižjega

²² *Ibid.*, str. 101-102, avtorjev poudarek.

sloja, za katerega se politiki malo menijo ...«²³, in če je brezposelnost v fordizmu imela le obrobno vlogo, predstavlja danes množični pojav.

V sodobnem finančnem kapitalizmu so se keynesijanske politike zaposlovanja – ne brez soodgovornosti sindikatov in »levih« strank – spremenile v politike ustvarjanja in vzdrževanja brezposelnosti in vse večje množice revnih delavcev.

Imperialistični mednarodni delitvi dela, ki je ustvarjala velike delitve med izkoriščanimi, se je zoperstavil revolucionarni internacionalizem, ki je, povsem v nasprotju s tem, kar se dogaja danes, nasprotoval zakonom, ki so omejevali imigracijo, uvajali carinske dajatve, vpeljevali razlike v plačah za tujce, saj je takšen »delavski šovinizem«, kot lahko ugotavljamo danes, lahko izbruhnil šele, ko je prišlo do vojne med revnimi. »Evropski sindikati pa so se vendarle upirali pritiskom za nadzor nad imigracijo, tudi če so ti prihajali od njihovega članstva; v nasprotju s tem so bili njihovi predlogi naravnani k ukrepom, namenjenim hkrati zaščiti socialnih mezd, povečanju dohodkov tujcev in preprečevanju, da bi jih delodajalci slabše plačevali. Na tegobe svojega članstva se niso odzivali z izključevanjem tujcev, ampak z njihovo integracijo v sistem in s prizadevanjem, da bi prav vsem zagotovili vzpon.«²⁴

Financionalizacija severnih dežel našega planeta je danes še bolj izrazita kot v obdobju od leta 1870 do leta 1914. Anglija, na primer, je bila v obdobju imperializma, prav tako kot je še danes, finančna država. Opazna novost pa je, da danes predstavlja največjo »davčno oazo« na svetu. Bogataši in podjetja, celo iz takšnih držav, ki so podvržene politikam varčevanja (bogati Španci, Italijani in Grki), še naprej tam kupujejo nepremičnine, tja pa vlagajo tudi svoje gotovinsko premoženje, katerega vrednost spričo krize ves čas narašča.

98

Trgi nepremičnin in finančnih »storitev« (drugače rečeno davčne oaze), ki so bili v samem izvoru krize leta 2007, so osnova za neko »novo« rast, ki bo ob prvi težavi znova strmoglavila v nove krize, katerih posledice pa si le stežka predstavljamo. »Repriza« angleške rasti je po meri zaslepljenosti naših neoliberalnih elit.

²³ *Ibid.*, str. 103.

²⁴ *Ibid.*, str. 118.

Demokracija je danes, prav tako kot v imperialističnem obdobju, v primežu potez transnacionalne vladavine, katere dejavno žarišče se nahaja v finančnem kapitalu.

Če upravlja konec koncev nemške banke ducat oseb, tedaj je njihova dejavnost za ljudsko blaginjo že sedaj važnejša kakor dejavnost večine državnih ministrov.²⁵

Avtoritarno vodenje, ki se je po krizi hipotekarnih posojil ugnezdilo že prav povsod, se bo še okrepilo, saj »rast« in ekonomska stabilizacija še zdaleč nista doseženi. Verjetnejši kot neka nova rast sta recesija in stagnacija, kar je že petnajst let primer Japonske. Vsekakor bo uničujoča logika neskončnega oplajanja kapitala, ki jo vsiljuje finančni kapital, ne da bi bila podvržena kakršnemu koli učinkovitemu nadzoru, še naprej majala že tako šibke temelje sicer malo verjetnega »izhoda« iz krize.

V tem pogledu ni Grčija nobena izjema, saj je le laboratorij, v katerem se preizkuša, kolikšna je odpornost prebivalstva na avtoritarno vladavino, in bi torej njen primer zlahka predstavljal usodo naših demokracij. Krči kapitalskega cikla, ki jih sproža finančni kapital, kličejo po vnovični, četudi reakcionarni teritorializaciji, ki ne bi bila le ekonomska, temveč tudi politična, socialna in ideološka. Prav to se trenutno s presenetljivim časovnim sovpadanjem dogaja po Evropi.

Danes lahko spet odkrivamo enako stopnjo prilaščanja bogastva in enake razlike med razredi (neenakost) kot v obdobju prve nadvlade finančnega kapitala. Simetrija med obema tema fazama kapitalizma je več kot osupljiva.

V ZDA je pred krizo leta 1929 »po davčnih statističnih podatkih, ki navadno podcenijo visoke dohodke, en sam odstotek prebivalstva z najvišjimi dohodki prejemal 16 odstotkov vseh dohodkov; ta odstotek najbogatejših je razpolagal s 37 odstotki bogastva v vsej državi.«

²⁵ *Ibid.*, str 125.

V zlatih treh desetletjih po drugi svetovni vojni pa se je delež dohodkov tega ene-ega odstotka prebivalstva zmanjšal s 16 na 8 odstotkov. Z neoliberalizmom pa se je to obrnilo. V dvajsetih letih se je teh 8 odstotkov znova povečalo na 16 odstotkov.²⁶

Med drugimi zanimivostmi v Leninovi knjigi so tudi navedbe avtorjev tistega obdobja, ki opisujejo neko »ideološko« vzdušje, kakršno je znano tudi nam danes. Gerhard Hildebrand, marksist, ki je nato postal socialdemokrat, propagira »Združene države Zahodne Evrope (brez Rusije) zavoljo skupnih akcij [...] proti afriškim črncem, proti »velikemu islamskemu gibanju«, za vzdrževanje »silne vojske in mornarice« proti »japonsko-kitajski koaliciji« itd.«²⁷

Vojna?

Zdi se, da kapitalizem ponavlja, zaenkrat sicer še na ne tako dramatičen način, napake prvega obdobja nadvlade finančnega kapitala med letoma 1870 in 1914, in sicer glede njegove nezmožnosti premikanja lastnih meja (padec oplajanja kapitala), ali, točneje, premika jih tako kot v zdajšnji krizi, vendar pri tem nenehno pogloblja svoje zablode. Na začetku stoletja je takšna dinamika privedla do vojne. V nasprotju s tem, kar zatrjujeta Deleuze in Guattari, ki ju pogosto navajamo, ko opisujemo finančni kapital, velja razpoznati nekatere zgodovinske tokove, ko se vpletene sile ne samoomejijo z begom, temveč se zlahka zapletejo v realna nasprotja, v realne spopade (ne le dialektične).

Za francoske socialiste (Jean Jaurès, Jules Guesde) in za nemške socialne demokrate (Kautsky) je bila globalizacija dovzetna za ustvarjenje transnacionalnih povezav, ki bi se bile sposobne zavzemati za mir in ga ohranjati. Jaurèsov govor, ki ga je imel v narodni skupščini decembra leta 1911, si zasluži, da ga citiramo. Internacionalizacija gospodarstva je na delu

prek rasnih meja in prek carinskih meja in poteka v tesnih povezavah industrijskega in finančnega kapitalizma [...] Moč bank, ki upravljajo s kapitalom in razporejajo obresti, je vse večja« in »tako se spočenja neka kapitalistična solidarnost,

²⁶ Gerard Duménil in Dominique Levy, *Finance capitaliste, rapport de production et rapport de classe*, La finance capitaliste, Puf, 2006, str. 144.

²⁷ Vladimir Ilijič Uljanov Lenin, *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*, prevedel Ciril Štrukelj, Cankarjeva Založba, Ljubljana, 1970, str. 102.

ki je lahko nevarna, če pristane v rokah nižjih interesov, če pa jo navdihuje skupna volja ljudstev, lahko postane v nekih trenutkih jamstvo za mir.²⁸

V razmerah, kadar so gospodarske dejavnosti tesno povezane, je vojna gospodarski nesmisel. Lenin ostro napada takšne iluzije in takšne »oportuniste«. Kapitalizmu vlada neskončnost, zaobjeta v obliki A–A', katere logika je spreobrnitev ustvarjalne destrukcije v zgolj in samo destrukcijo. Dokaz za to imamo pred nosom.

Po eksploziji tako imenovane nove ekonomije so šle utvare ekonomistov in drugih strokovnjakov še dlje. Ne le vojna, tudi krize naj bi bile dokončno presežene. Zmaga kapitala naj bi bila popolna, ne le nad komunizmom, ampak tudi nad samim seboj.

Dejansko pa so edinole institucionalna keynesijanska orodja državne intervencije (tako monetarna kot socialna), ki so jih uporabili tudi neoliberalci, kapitalizmu omogočila, da se ni pogreznil v krizo, podobno tisti iz leta 1929. Vendar se zdi, da je bila tokrat kriza le odrinjena v prihodnost. Priporočena zdravila za izhod iz finančne krize, ki je nastopila leta 2007, le še v širšem obsegu obnavljajo krizne razmere, saj so te nenavadno podobne njenim vzrokom.

Potem ko sta zasebni nepremičninski in finančni trg že dokazala svojo uničevalsko sposobnost, so se naše elite odločile podvreči čim večje število javnih storitev enaki logiki, torej privatizaciji (V Španiji so privatizirali celo krvodajalstvo (sic!))

»Reforma« trga dela, rezi v socialne stroške, uvajanje enotne davčne stopnje kot instrumenta za prerazdeljevanje dohodka v korist kapitala, vse naštetu še pogloblja družbeno neenakosti (razredne razlike). Spremenil se je le ritem, zdaj je hitrejši.

Rast, ki naj bi izhajala iz »strukturnih reform«, je povsem enaka tisti, ki je krizo izzvala, saj je programirana za to, da napaja logiko A–A' in njena neravnovesja, razlike v dohodkih in imetju, siromašenje večine prebivalstva in bogatenje manjšine. Kriza traja že vse od začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja, a v teh štiridesetih letih se je bogastvo severnih dežel podvojilo. Smo dvakrat bo-

²⁸ Citat: Suzanne Berger, *Notre premiere mondialisation*, La république des idées/Seuil, 2003.

gatejši, vendar denarja primanjkuje povsod razen na borzi, v davčnih oazah, v bilancah multinacionalk in na bančnih računih peščice prebivalstva.

Razmere so očitno zelo drugačne od tistih v Leninovem času in v nekaterih pogledih tudi bolj dramatične.

Vprašamo se, s katerim drugim sredstvom razen vojne bi se *na podlagi kapitalizma* mogla odpraviti neskladnost med razvojem proizvodjalnih sil in akumulacijo kapitala na eni strani – ter razdelitvijo kolonij in »vplivnih sfer« finančnega kapitala na drugi strani?²⁹

Razmere so še tem bolj dramatične, ker »nesorazmerja« niso le ekonomska, ne gre le za plačna nesorazmerja ter nesorazmerja dohodkov in premoženja. Kapitalizem ustvarja »absolutna« nesorazmerja.

Schumpeterjanska destruktivna ustvarjalnost se ne sprevrča zgolj v začasno gospodarsko uničenje, temveč, z eno besedo, v uničenje, saj se je že od druge svetovne vojne uničevalski značaj kapitala institucionaliziral, materializiral v možnostih popolnega uničenja: z atomsko bombo, z uporabo »jedrske energije« v civilne namene in z ekološkim uničevanjem planeta.

Neskončnost ne vlada le nad produkcijo in oplajanjem kapitala, kar oboje tako dobro ponazarja finančni kapital. Neskončnost je prav tako zakon uničevalskega značaja kapitala.

Gunther Anders je že v petdesetih letih prejšnjega stoletja orisal konture teh novih razmer, v katerih se prepletajo gospodarska, atomska in ekološka destrukcija.

Produkcija sveta, ki je v rokah kapitala, vsebuje tudi njegovo »lastno alternativo, možnost za njegovo prekinitvev [...] A tudi če do te prekinitve ne bo prišlo že jutri, lahko nastopi pojutrišnjem, v času generacije naših pravnukov ali pa šele v času »sedme generacije« naših potomcev, a v vsakem primeru zaradi tega, kar počnemo danes. Saj posledice in učinki tega, kar počnemo danes, ostajajo, že danes smo dosegli to prihodnost – to pa pomeni, pragmatično rečeno, da ta pri-

²⁹ Lenin, *Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma*, str. 96.

hodnost že obstaja. Prav toliko je prisotna, kot je »prisoten« sovražnik, čeprav se zdi, da je odsoten.«³⁰

Danes vemo nekaj, česar Marx ni vedel, in sicer, da je vsako produktivno dejanje kapitala obenem tudi destruktivno dejanje. Ne samo »človek« in »narava«, temveč tudi znanost in tehnika morata postati »osvobojeni« primeža kapitala in dela. Drugače bosta, kot nas svari Simondon, tudi onidve pripomogli, da bo uničenje sveta nepovratno.

Bomo sposobni izvesti politični prelom s tem »absolutnim« nesmisлом, bomo sposobni premagati tega večno prisotnega sovražnika, čeprav se zdi, da ga ni tu? Verjamem, da nas bodo k temu prisilili dogodki. To je edini optimizem, ki nam (mi) še preostane.

Prevedla Janina Kos

³⁰ Guenther Anders, *L'obsolescence de l'homme*, Éditions de l'encyclopédie des nuisances, 2002, str. 305.